

Метельський І. Д.,
аспірант сектора дослідження кримінально-правових проблем
боротьби зі злочинністю
Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності
імені В. В. Сташиса

ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

FEATURES OF THE EMERGENCE OF CRIMINAL-LEGAL RELATIONS

У статті визначено актуальність питання дослідження природи кримінально-правових відносин, визначається момент їх виникнення. Також розглядаються думки щодо виділення різних видів кримінально-правових відносин залежно від моменту виникнення. Висловлюються пропозиції щодо розуміння моменту виникнення кримінально-правових відносин.

Ключові слова: кримінально-правові відносини, момент виникнення, відносини у вузькому та широкому значенні, запобіжні відносини, відновлювальні відносини, відносини охоронні та регулятивні.

В статті определено актуальность вопроса исследования природы уголовно-правовых отношений, определяется момент их возникновения. Также рассматриваются мнения относительно выделения различных видов уголовно-правовых отношений в зависимости от момента их возникновения. Высказываются предложения по поводу понимания момента возникновения уголовно-правовых отношений.

Ключевые слова: уголовно-правовые отношения, момент возникновения, отношения в узком и широком смысле, предохранительные отношения, восстанавливающие отношения, охранительные и регулятивные отношения.

The article defines the relevance of the issue of studying the nature of criminal legal relations, determines the time of their occurrence. Opinions are also considered regarding the allocation of various types of criminal law relations depending on the moment of their occurrence. There are suggestions about understanding the moment of occurrence of criminal law relations.

Key words: criminal law relations, moment of occurrence, relations in a narrow and broad sense, protective relations, restoring relations, protective and regulatory.

Вступ. Будь-які публічні відносини, які пов'язані з діяльністю держави, мають бути врегульовані нормами права. Це необхідно для того, аби уникнути певних зловживань чи узурпацій із боку їх учасників, забезпечити принцип визначеності в праві. Оскільки Основний Закон проголошує Україну в статті 1 правовою державою, можна припустити, що вона забезпечила (має забезпечити) регулювання всіх таких відносин. До відносин, які вимагають жорсткого й ретельного регулювання, належать і ті, що існують щодо вчинення суспільно небезпечних посягань на об'єкти кримінально-правової охорони. Вивчення таких відносин (кримінальних або ж кримінально-правових) має вагомe значення для покращення якості й підвищення ефективності тих механізмів й конкретних засобів, які в правовій державі використовуються для протидії таким посяганням.

Україна – порівняно молода держава, розбудова якої почалася лише у 1991 році. Згідно із соціальними закономірностями, впродовж 27 років незалежності в країні активно змінювались не лише позитивні державно-правові інститути (наприклад, різні галузі права, механізми ринкової економіки тощо), але й негативні соціальні феномени, зокрема злочинність. Зменшення її проявів вимагає активних зусиль не лише з боку правоохоронних і судових органів. До вирішення цього завдання мають долучатись і представники юридичної науки, зокрема шляхом дослідження актуальних питань кримінального права, проблем кримінально-правового регулювання й кримінально-правової охорони. Тому метою статті є дослідження одного з проблемних питань цієї сфери – виникнення кримінально-правових відносин.

Його важливість пояснюється тим, що з моменту «народження» таких відносин визначаються учасники, формуються їхні правові статуси, з'являється коло взаємних прав та обов'язків.

Аналіз літературних відомостей і постановка завдання дослідження. Проблемою дослідження особливостей кримінально-правових відносин та моменту їх виникнення в різні часи займалося багато вчених, серед яких В.Г. Смирнов [12], Н.Г. Александров [1], А.В. Барков [2], Н.А. Лопашенко [7], А.І. Санталов [10], В.Д. Філімонов [13], а також такі вітчизняні дослідники, як Ю.В. Баулін [5], О.В. Наден, І.І. Митрофанов [11], М.І. Панов, Ю.А. Пономаренко [8], І.І. Чугунников [14] та інші. Незважаючи на це, багато питань залишились невіршеними та потребують дослідження й уточнення.

Мета і завдання дослідження полягає в тому, щоб, зважаючи на природу кримінально-правових відносин та ступінь теоретичного розроблення цієї проблеми, визначити момент виникнення цих відносин. Одержані таким чином висновки можуть бути використані під час розроблення більш вузьких прикладних проблем кримінальної відповідальності за окремі види злочинів й застосування заходів кримінально-правового впливу до конкретних класів суб'єктів правовідносин.

Основна частина. Кримінально-правові відносини є складним та важливим структурним поняттям у теорії кримінально-правової науки, дослідження якого породжує велику кількість питань та дискусій серед науковців. Суттєвим положенням, яке необхідно з'ясувати для дослідження сутності кримінально-правових відносин, є момент, коли вони виникають.

Питання про момент виникнення кримінально-правових відносин учені вирішують по-різному. Так, у науці кримінального права висловлені позиції, що ці відносини виникають зі вступом у силу кримінально-правової норми (1), вступом обвинувального вироку в законну силу (2), вчиненням злочину (3), відкриттям кримінального провадження (4) залученням винного до провадження як обвинуваченого (5).

Проаналізуємо основні точки зору щодо цього.

Ю.А. Пономаренко схиляється до широкого розуміння кримінальних правовідносин і вважає, що у широкому значенні кримінальне правовідношення – це таке відношення, яке складається на підставі норм матеріального кримінального права між державою та особою, що вчинила злочин. Воно виникає з моменту вчинення злочину й існує, за загальним правилом, до моменту припинення кримінальної відповідальності (зняття чи погашення судимості), якщо лише держава не припинить його раніше (наприклад, звільнивши особу від кримінальної відповідальності). [8, с. 8] Цю точку зору поділяють й інші науковці, які небезпідставно стверджують, що з моменту, коли особа вчинила злочин, між нею та державою виникають певні юридичні відносини. Унаслідок функціонування таких відносин у державі з'являються владні повноваження щодо особи, яка вчинила злочин, а в останньої – обов'язок підкоритися законному обмеженню державою її певних прав і свобод [5, с. 28–30].

Момент виникнення кримінальних правовідносин В.Г. Смирнов переносив на більш пізній етап. Він писав, що кримінально-правові відносини виникають із моментом вступу в силу обвинувального вироку суду [12, с. 158]. Його позицію розділяють й деякі інші науковці, які зазначають, що кримінальна відповідальність є «формою реалізації охоронних кримінально-правових відносин, пов'язаних із вчиненням злочину», а тому момент їх виникнення збігається з моментом виникнення кримінальної відповідальності – вступом обвинувального вироку суду в законну силу [3, с. 76–77]. Критично ставлячись до наведеної наукової позиції визнаємо, що кримінально-правові відносини існують у момент визнання особи винною у вчиненні конкретного злочину і набрання відповідним обвинувальним вироком законної сили. Також зазначимо, що на цьому етапі держава активно взаємодіє (через спеціальні органи) із злочинцем. Але, на нашу думку дещо недоречно пов'язувати виникнення кримінальних правовідносин лише з моментом засудження особи з боку держави (постановлення обвинувального вироку). Адже, як видається, відносини між особою, яка вчинила злочин (суспільно небезпечне діяння) та державою вже існували до цього моменту. Справді, таке діяння, коли воно було виявлено, стало предметом розслідування з боку спеціально-уповноважених органів (із метою повного та всебічного з'ясування всіх обставин справи). Також у плані врегулювання нормами законодавства, видається важливим етап передання матеріалів завершеного розслідування до суду, сам судовий розгляд складається із відносин між різними суб'єктами,

що об'єднані єдиною метою – прийняттям законного та обґрунтованого рішення. І лише після цього кримінально-правові відносини трансформуються у прийняття судом обвинувального вироку та застосування заходів державного примусу до особи, вину якої доведено в законному порядку та вирок стосовно якої набрав законної сили. Із цих міркувань видається недоцільним виділення лише одного етапу як проміжку часу, упродовж якого існують кримінально-правові відносини та пов'язування моменту їх виникнення зі вступом обвинувального вироку суду в законну силу.

На нашу думку, наведені позиції не позбавлені принципових недоліків, адже, як справедливо зазначає А.В. Барков, указуючи, що визнаючи моментом виникнення кримінально-правових відносин момент вступу обвинувального вироку суду в законну силу, вчені пов'язують момент виникнення кримінально-правових відносин з актом, який підтверджує їх існування [2, с. 3–17], що з очевидних причин є не зовсім правильним.

Певна подібність до наведеної точки зору щодо моменту виникнення кримінально-правових відносин убачається у позиції Ю.В. Бауліна, який вважає, що саме «поняття кримінальної відповідальності» відбиває факт реальної взаємодії особи, яка вчинила злочин, і спеціальних органів держави. Така взаємодія врегульована нормами кримінального права і тому протікає в межах певних правовідносин, які називаються кримінально-правовими відносинами» [5, с. 28]. Як уявляється, таким чином певною мірою ототожнюються кримінальна відповідальність та кримінально-правові відносини. У цьому разі доречно згадати думку, яка міститься у Рішенні Конституційного суду України у справі про депутатську недоторканість «...Кримінальна відповідальність настає з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду. Притягнення до кримінальної відповідальності (як стадія кримінального переслідування) починається з моменту пред'явлення особі обвинувачення у вчиненні злочину» [9].

На наш погляд, у викладених наукових позиціях убачається деяка подібність у пов'язуванні різними авторами виникнення та функціонування кримінально-правових відносин зі встановленням особи, яка вчинила злочин. Щоправда має місце і принципова відмінність позиції Ю.В. Бауліна від рішення В.Г. Смирнова, яка стосується значного розширення поняття кримінально-правових відносин і охоплення ними не лише судового розгляду справи, а й інших етапів кримінального провадження, на яких має місце «реальна взаємодія» особи винного та держави. Однак вважаємо, що і такого розширення недостатньо для відображення комплексного значення розглядуваного поняття.

Слід критично поставитись і до думки О.І. Санталова, який уважав, що кримінально-правові відносини виникають із моменту відкриття кримінального провадження, тобто тоді, коли факт злочину став відомим органам боротьби із злочинністю [10, с. 125]. На наш погляд, цей учений підміняє кримінально-правові відносини кримінально-процесуальними.

Своєрідну думку стосовно питання виникнення кримінальних правовідносин у співвідношенні з притягненням винної особи до відповідальності висловив й І.І. Чугунников. Автор зробив спробу виділити два різних за змістом моменти виникнення кримінальних правовідносин, для чого пропонує враховувати зміст прав та обов'язків їх учасників, а також правові наслідки, що для них настають. Так, він указав на існування так званих негативних правовідносин, початком виникнення яких є момент скоєння злочину. На думку науковця, саме у цей момент (скоєння злочину) формується коло прав та обов'язків, що становлять зміст розглядуваних правовідносин. Далі, як продовжує І. І. Чугунников, логічним наслідком виникнення правовідносин між державою та винним є настання негативної кримінальної відповідальності для останнього, що має місце після вступу обвинувального вироку суду в законну силу. Оскільки відповідальність у кримінальному праві може існувати реально тільки як конкретні кримінальні правовідносини, то ці правовідносини виникають у зв'язку зі скоєнням конкретних діянь, що мають кримінально-правове значення. До іншої групи автор уміщує правомірні кримінальні правовідносини, виходячи саме з характеру відповідальності, що може наставати у майбутньому. Підставами виникнення правомірних кримінально-правових відносин можуть виступати правомірні, суспільно-корисні кримінально-правові вчинки (необхідна оборона, затримання злочинця, виправданний ризик і таке інше) [14, с. 8]. Це, на нашу думку, є логічним твердженням, адже не за будь яке діяння (що перший погляд має всі ознаки злочину) може наставати негативна кримінальна відповідальність. Залежно від обставин кожної конкретної справи, особу може бути визнано судом не винною або на законних підставах вона може бути звільнена від кримінальної відповідальності, зменшено міру покарання чи іншим чином поліпшено її становище. І це той випадок, коли кримінальні правовідносини набувають дещо іншого позитивного змісту.

Але під час аналізу поглядів автора на негативні кримінальні відносини, виникають деякі сумніви. Адже не завжди вчинення особою злочинного діяння набуває негативного змісту, а існування принципу презумпції невинуватості не дає можливості говорити про винність особи в скоєному, до того як її вину буде доведено в судовому порядку на підставі обвинувального вироку. Тому, говорячи про момент виникнення негативних кримінальних правовідносин, доречніше буде сказати, що вони виникають із моменту набрання законної сили обвинувального вироку суду (на підставі якого і наступають негативні наслідки для винного), а не з моменту вчинення злочину).

На думку деяких учених, вирішення цього питання потребує розгляду кримінально-правових відносин у широкому та у вузькому значенні. При цьому науковці виходять із того, що в обох випадках відносини існують між державою і злочинцем. Але питання виникають саме під час визначення моменту їх виникнення. Так, деякі вчені вважають, що у широ-

кому значенні кримінально-правові відносини виникають із набранням кримінальним законом чинності. Саме тоді і починають діяти превентивні функції кримінального закону, що чинять дію на нестійких осіб, утримуючи їх від скоєння злочину під загрозою покарання. Для злочинців вони закінчуються погашенням судимості або звільненням від кримінальної відповідальності, призначенням і відбуванням покарання. Кримінально-правові відносини у вузькому сенсі виникають із моменту вчинення злочину і закінчуються погашенням (зняттям) судимості або звільненням винного від кримінальної відповідальності чи визнання його винним та призначенням, передбаченого законом, покарання [6, с. 5].

На нашу думку, з такою позицією логічно узгоджується точка зору Н.А. Лопашенко. Вона стверджує, що кримінально-правові відносини слід поділити на дві групи. До першої слід віднести ті кримінально-правові відносини, що виникають із моменту нормативного закріплення заборони (стосовно вчинення певних діянь) в нормативно правових актах. Другу групу складають уже ті відносини, що виникають із моменту порушення нормативно встановлених заборон [7, с. 27]. Це виступає деталізацією конкретної поведінки держави (в особі уповноважених на те державних органів) та особи в кожному із зазначених випадків.

Про існування двох видів кримінально-правових відносин, які нерозривно пов'язані з основними функціями, говорить і В.Д. Філімонов. Одним із цих видів він називає попереджувальні відносини, які існують із метою попередити настання суспільно-небезпечного посягання та суспільно-небезпечних наслідків [13, с. 80–82]. А от український учений І.І. Митрофанов вважає за доцільне виділяти дві групи кримінально-правових відносин залежно від притаманного їм функціональним призначенням. До першої групи, на думку цього фахівця, належать запобіжні відносини (як форма реалізації функції охорони) та здійснюється діяльність із попередження вчинення кримінальних правопорушень. До другої групи автор відносить відновлювальні відносини, метою яких є реалізація кримінально-правова відповідальність за порушення норми права [11, с. 103].

Поділяє цю концепцію і Б.Г. Розовський, який стверджує, що наслідком учинення кримінального правопорушення є виникнення нестандартних правовідносини, в яких діють загальні обов'язки сторін: обов'язок із боку держави притягнути винного до кримінальної відповідальності й обов'язок зі сторони винного – зазнати покарання. Автор переконалий, що ці відновлювальні правовідносини є похідними від первинних правовідносин, породжених законом про кримінальну відповідальність «державою встановлює заборону не вчиняти, під загрозою покарання, певні дії, а кожний громадянин зобов'язаний утриматися від їх здійснення» [4, с. 17].

Справді, до того, як особа вчинить кримінально-каране діяння, в державі вже існують певні відносини особливого призначення, врегульовані наявним національним законом про кримінальну відповідальність. Адже саме завдяки існуванню таких правовід-

носин реалізується така важлива функція кримінального права, як попередження вчинення злочинів, яка стосується й осіб, які злочини не вчиняли. Саме тому, на наш погляд, недоречно ігнорувати факт існування таких відносин чи спростовувати його. Такий вид відносин можна іменувати по-різному, що й роблять різні автори, в роботах яких вони називаються так: 1) охоронні, 2) запобіжні, 3) первинні, 4) попереджувальні. Водночас зміст від цього не змінюється. Ці відносини покликані запобігти вчиненню діянь, що передбачені Кримінальним кодексом України.

Грунтуючись на попередніх висновках, хочемо зауважити, що в таких випадках слід вести мову про існування двох моментів виникнення кримінально-правових відносин: попереджувальні виникають з моменту набрання законної сили кримінально-правової норми, а інші – з моменту вчинення особою кримінально-караного діяння.

Аналізуючи наведені думки, ми дійшли висновку, що, з одного боку, не піддається сумніву, що кримінально-правові відносини виникають саме з моменту вчинення особою кримінально-караного діяння, але з іншого – не слід і повністю заперечувати того факту, що певні відносини виникають і з моменту нормативного закріплення заборони (стосовно вчинення певних діянь) в нормативно-правових актах чи у зв'язку з набранням чинності кримінального закону.

Висновки. Аналізуючи питання про природу кримінально-правових відносин та момент їх виникнення, ми дійшли висновку, що потрібно виділяти два моменти виникнення таких відносин: 1) перші виникають у момент учинення особою діяння, що є кримінально-караним; 2) другі виникають у момент набрання законної сили кримінально-правовою нормою, тому назвати їх слід регулятивними та попереджувальними відповідно. Отже, можемо вказа-

ти на існування єдиних кримінально-правових відносин, які існують та реалізуються у двох проявах.

У перспективі такі висновки можуть стати основою для проведення конкретно-прикладних досліджень питань статусу окремих суб'єктів у сфері кримінально-правових відносин. Так, наприклад, якщо вести мову про окремі склади злочинів, передбачених відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу України, то можна сказати, що працівник правоохоронного органу з моменту прийняття Кримінального кодексу України та включення до нього статті 364, яка передбачає зловживання владою або службовим становищем, тобто умисне, з метою одержання будь-якої неправомірної вигоди для самої себе чи іншої фізичної або юридичної особи використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби, якщо воно завдало істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб, зобов'язаний не вчиняти дій, що становлять об'єктивну сторону злочину передбаченого цією статтею. Із цього моменту вказаний працівник правоохоронного органу починає бути учасником кримінально-правових відносин. Слід зазначити, що з того моменту, як правоохоронець виконає дії, що становлять об'єктивну сторону вказаного злочину, останній не лише продовжить бути учасником кримінально-правових відносин, а й набуде нового статусу – суб'єкт злочину. Тобто відносини, які існували до вчинення злочину нікуди не зникли та не утворювалися нові, а продовжили існувати діючі відносини лише з додатковими умовами, з настанням яких особа, що вчиняє злочин, набуває нового правового статусу та стає суб'єктом злочину, передбаченого статтею 364 КК України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александров Н. Г. Законность и правоотношения в социалистическом обществе. Москва: Госюриздат, 1955. 174 с. С. 89–90.
2. Барков А. В. К вопросу о сущности уголовных правоотношений. Проблемы уголовного права. Сборник статей под ред. И. С. Тишкевича. Мн.: Изд-во БГУ, 1976. С. 3–17.
3. Кримінальне право України. Загал. частина: Підруч. для студентів юрид. вузів і фак. За ред. П. С. Матишевського та ін. Стер. вид. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 512 с. С. 76–77.
4. Кримінальне право. Загальна частина: підручник за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гусавського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. Київ: Істина, 2011. 1112 с. С. 17.
5. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2010. 456 с. С. 28.
6. Курс уголовного права в пяти томах. Том 1. Общая часть: Учение о преступлении. Под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. Москва: Зерцало, 2002. 404 с. С. 5.
7. Лопашенко Н. А. Введение в уголовное право: учеб. пособ. Москва: Волтерс Клувер, 2009. 224 с. С. 27.
8. Пономаренко Ю. А. Зворотна дія кримінального закону у часі. Автореф. дис. канд. юрид. наук. Харків. Нац. юрид. акад. дем., 2002. 20 с. С. 8.
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканість) від 27 жовтня 1999 р. № 9-рп/99, справа № 1-15/99. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-99> (дата звернення: 09.10.2018).
10. Санталов А. И. Уголовно-правовые отношения и уголовная ответственность. Вестник Ленинградского университета, 1974. № 5. С. 125.
11. Скулиш Є. В., Митрофанов І. І. Кримінально-правові відносини в механізмі реалізації кримінальної відповідальності. Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. Одеса, 2016. № 6. С. 103.
12. Смирнов В. Г. Функции советского уголовного права. Ленинград: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1965. 188 с. С. 158.
13. Филимонов В. Д. Охранительная функция уголовного права. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2003. 198 с. С. 80–82.
14. Чугуников І. І. Правовідносини та форми їх реалізації у Кримінальному праві України. Автореф. Одеса, 2001. 23 с. С. 8.